

UOT 37.0

Günel Azad qızı Nağıyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-2251-0821>

NEQATIV DEMOQRAFİK AMİLLƏRİN TƏLİM-TƏRBIYƏ PROSESİNƏ TƏSİRİNİN PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ƏDƏBİYYATDA QOYULUŞU

Гюнель Азад гызы Нагиева
диссертант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

ПОСТАНОВКА В ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ПРОБЛЕМЫ ВЛИЯНИЯ НЕГАТИВНЫХ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС

Gunel Azad Naghiyeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

THE IMPACT OF NEGATIVE DEMOGRAPHIC FACTORS ON THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE PEDAGOGICAL PSYCHOLOGICAL LITERATURE

Xülasə. Məqalədə neqativ demoqrafik amillərin təlim-tərbiyə prosesinə eləcə də, ailədaxili münasibətlərə təsiri məsələsinə diqqət göstərilmişdir. Eləcə də neqativ demoqrafik təsirlərə məruz qalmış şagirdlərin inkişafına ailədaxili münasibətlərin təsiri barəsində nəticələr verilir.

Açar sözlər: *demoqrafik amillər, şagird, ailə, məktəb*

Резюме. В статье акцентируется внимание на влиянии негативных демографических факторов на учебно-воспитательный процесс, а также на внутрисемейные отношения. Также были показаны результаты о влиянии внутрисемейных отношений на развитие учащихся, подвергавшихся негативным демографическим воздействиям.

Ключевые слова: *демографические факторы, ученик, семья, школа*

Summary. The article focuses on the impact of negative demographic factors on the educational process, as well as on family relations. Also, results were shown about the influence of family relationships on the development of students who were exposed to negative demographic influences.

Key words: *demographic factors, student, family, school*

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, demoqrafik proseslər öz intensivliyini artıraraq, dünyanın həll etməli olduğu qlobal problemlərdən birinə çevrilmişdir. Həmin proseslər insanların həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində olduğu kimi, təlim-tərbiyə prosesinə də daxil ola bilmiş, öz neqativ təsirini göstərə bilmişdi. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu təsirlər birbaşa xarakter daşıyır. Demoqrafik amillər, ilk növbədə, ailədaxili münasibətlərə təsir göstərir. Ailə münasibətlərin-

də yaranan gərginliklərin içərisində yaşayan şagirdin, başqa sözlə desək, neqativ demoqrafik təsirlərə məruz qalmış, mənəvi-psixoloji dəstəyə, diqqət və qayğıya ehtiyac duyan şagirdin məktəb həyatını təsəvvür etmək çətin deyil. Gərginlik içərisində məktəbə gələn şagirdin müəllim və şagirdlərlə münasibətləri görəsən necə olur? Bu sual şagirdin inkişafına qayğı ilə yanaşan hər bir müəllimi, hər bir alimi həmişə düşündürmüşdü. Tarixin müxtəlif dövrlərində problemə şifahi

xalq yaradıcılığında, elmi və bədii əsərlərdə, dissertasiya işləri, monoqrafiyalar, məqalələr, dərslik, dərs vəsaitlərində fərqli aspektlərdə yanaşmalara rast gəlirik.

Şərqi böyük mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusinin dəyərli “Əxlaqi-Nasiri” adlı əsəri müəllimşagird münasibətlərinin tənzimlənməsində tərbiyə metodlarının önəminə yer verilir. Burada, həmçinin şagirdlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi və stimullaşdırılması baxımından rəğbətləndirmə metodunun səmərəli nəticə verməsi qeyd olunmuşdur. “Cəza metodunu seçərkən burada, uşağa verilən cəzanı aydın şəkildə dərk etdirmək, mahiyyətini antalmaq mütləqdir. “Müəllim cəzadan ilk dəfə istifadə edərkən diqqət etməlidir ki, o az, lakin bərk olsun ki, uşağın bir də həmin səhvi etməyə cəsarəti çatmasın. Xüsusi səbəb olmadıqda uşaqları danlamamalı, günahları olduqda isə təhrik etməli, yaxşı iş gördükdə, kömək göstərdikdə tərifləməli, mükafat verilməlidir ki, insanlara yardım etmək onun qanına işləsin, adətə keçsin (7, s. 171). Nəsirəddin Tusi Əxlaqi-Nasiri əsərində övlad tərbiyəsindən bəhs edərkən qeyd edir: “Tərbiyənin ikinci şərti odur ki, uşağı onun təbiətini korlaya biləcək adamlarla, şeylərlə oturub-durmağa, oynamağa qoymayasan, çünki uşaq nəfsi sadə olar, ətrafındakıların xasiyyətini tez götürür. Uşağı mehribanlıq və məhəbbətlə tərbiyə etmək lazımdır, xüsusi ilə ağıla, şüura, idraka təsir edən başa salmaq yolu ilə” (7, s. 168). Dahi alimin əsərində təlim-tərbiyə məsələlərinin analizi dəyərləndirilməsi baxımından qədim dövr mütəfəkkir, alim və filosoflarının fikirləri ilə bağlı çoxsaylı nümunələrə də yer verilmişdir. “Həkim Sokratdan soruşur: “Sən nə üçün çox vaxt yeniyetmələrlə həmsöhbət olursan?” Dedi: “Ona görə ki,, nazik və tər budaqları düzəltmək asandır, tərəvəti getmiş, qabığı qurumuş, üzü bərkimiş ağacı düzəltmək isə mümkün deyildir” (7, s. 173).

V.A. Suxomlinski “Ürəyimi uşaqlara verirəm” adlı kitabında yazır: “Tərbiyə hər şeydən əvvəl müəllimin və uşağın daimi mənəvi ünsiyyəti deməkdir... Yalnız özünün uşaq olduğunu heç vaxt unutmayan adam həqiqi müəllim ola bilər. Bir çox müəllimlərin bədbəxtliyi ondadır ki, onlar şagirdin, hər şeydən əvvəl, idrak, yaradıcılıq, insani qarşılıqlı münasibətlər aləminə qədəm qoyan canlı insan olduğunu unudurlar. Tərbiyə hər şeydən əvvəl insanşünaslıqdır. Tərbiyədə in-

sana təcrid edilmiş şəkildə təsir göstərən pərakəndə şeylər yoxdur”. O göstərirdi ki, uşaq ailənin güzgüsüdür. Uşağın bütün xüsusiyyətləri ailənin fəaliyyətinin nəticəsidir. V.A. Suxomlinski uşaqların inkişafı və formalaşması prosesinə ailələrin demoqrafik göstəricilərinin təsirini də ön plana çəkib qeyd edirdi: “Uşaqları yaxşı tanımaq üçün onun ailəsini – atasını, anasını, qardaşlarını, bacılarını, babalarını, nənələrini tanımaq lazımdır. “Fərəh məktəbi” açılana bir neçə həftə qalmış, mən hər bir ailə ilə tanış oldum, mənə ən çox narahat edən ayrı-ayrı ailələrdə valideynlərlə uşaqları, ata ilə ana arasında dostluğun, hörmətin olmaması idi. Bunsuz isə uşağın xoşbəxt həyatı ola bilməz (6, s. 6-8; s. 17-21).

A. S. Makarenko “Valideynlər üçün kitab” adlı əsərində ailə tərbiyəsini bir sıra məqamlarına toxunur: “Ailə tərbiyəsini müvəffəqiyyətində valideynlərin vətəndaşlıq borclarını fəal surətdə, daimi, şüurlu yerinə yetirmələri həlledici əhəmiyyətə malikdir. Hansı ailələrdə ki, valideynlər bu borcu dərinə dərk edirlər, o ailələrdə heç bir müvəffəqiyyətsizlik baş verə bilməz”. Makarenko övlad tərbiyəsində qayğı və sevginin roluna diqqət çəkir, məhəbbət göstərilmədən böyüdülmə uşaqların ailələrini sərbəst tənqid edərək qeyd edirdi: “əgər siz övlad həyata gətirib, ona valideyn məhəbbəti göstərmədən ötürmək istəyirsinizsə, onda zəhmət çəkin, cəmiyyəti xəbərdar eləyin ki, belə bir murdar iş tutmaq arzusundasınız. Valideyn məhəbbəti görmədən tərbiyə olunmuş adamlar əksərən şikəst olurlar (5, s. 16, 29).

Demoqrafik amillərin təlim-tərbiyə mövzusunda, eləcə də ailədaxili münasibətlərə təsiri, yaranan gərginliklərin içərisində yaşayan şagirdin həyatı, fəaliyyəti və formalaşması ilə bağlı növbəti dövrlərdə pedaqoq alimlərin diqqətini çəkmiş, tədqiqat işləri səviyyəsində qabardılmışdır. Dəyərli müəllimlərin əsərlərində mövzu ilə bağlı bir sıra məqamlar əks olunmuş bölmələrinə nəzər saldıqda, müəllimlərin, əsasən, ailə münasibətləri, övlad tərbiyəsi, müəllimin pedaqoji ustalığı, ailə və məktəbin birgə işi ilə bağlı ümumi xarakter daşıyan fikirlərə rast gəlirik.

Professor Müseyib İlyasov “Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji sərəştəliliyin müasir problemləri” adlı monoqrafiyası müəllimin pedaqoji sərəştəliliyi və peşə mədəniyyətinin formalaşdırılması ilə bağlı dəyərli fikirlərlə zəngindir.

Monoqrafiya müəllimin peşə səriştəliliyinin şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri məsələləri öz əksini tapmışdır. Əsərdə qeyd olunur ki, müəllim şagirdlərin imkan və bacarıqlarını düzgün qiymətləndirməli, onların şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmalı, inanmalı, imkanlarının reallaşdırılmasına şərait yaratmalıdır. Eyni zamanda, monoqrafiya gələcək müəllimlərin hazırlığı üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Prof. M.Ə. Muradxanovun “A.S. Makarenko uşaqların ailə tərbiyəsi haqqında” əsərində uşaqların tərbiyəsində məktəb və ailənin rolunu xüsusi vurulamışdır. Burada uşaqların məktəbə başlamazdan əvvəl ailədə gördüyü tərbiyəyə diqqət yetirilərək deyilir ki, 7 yaşına qədər ailənin verdiyi tərbiyə məktəbin və müəllimin işini asanlaşdırır da bilər, ləngidə də bilər.

Prof. H.Ə. Əlizadə “Tərbiyənin demoqrafik problemləri” adlı tədqiqat işində demoqrafik proseslərin neqativ təsirləri dərindən araşdırılmışdır. Burada ölüm və boşanma səbəbindən yaranan çətinliklərin tərbiyə prosesinə təsirinə diqqət yetirilmişdir. Prof. H.Ə. Əlizadənin tədqiqatından aydın olur ki, demoqrafik proseslərin uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasına göstərdiyi bir sıra təsirləri tədqiqata cəlb olunsay da, boşanma, ölüm, təkrar nikah və s. halların təsiri hələ də sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Problemlə bağlı aparılan tədqiqatlarda demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması üçün aparılan işin formaları araşdırılmış, problemin həlli üçün müvafiq yollar təklif edilmişdir.

1986 və 1989-cu illərdə professor Əbdül Əlizadə və professor Akif Abbasovun yazmış olduqları “Ailə” dərsliyi diqqət etdiyimiz dəyərli əsərlərdəndir. Dərslük əsasən ailə-nikah məsələləri, ailədaxili münasibətlər, ailədə övladların tərbiyəsi və yetişdirilməsi ilə bağlı məqamları özündə əks etdirir. Eyni zamanda, burada müəllim-şagird, valideyn-müəllim, məktəb-ailə əlaqələri, onların birgə işi məsələsinə toxunulmuşdur. Lakin dərslükdə birgə işin aparılması zamanı baş vermiş ziddiyyətlərin yaranma səbəbləri müəyyənəndirilib ona təsir göstərən amillər haqqında qeydlər verilməmişdir.

Prof. L.N. Qasımova və dos. R.M. Mahmudovanın “Pedaqogika” dərsliyinin bölmələrinə nəzər saldıqda mövzu ilə bağlı dəyərli faktlara rast gəlmişik. Dərsliyin “Pedaqoji fəaliyyətin xüsusiyyətləri” adlı bölməsində müəllimin pedaqoji

fəaliyyəti, müəllimlik işinə verilən tələblər, eyni zamanda, onun bacarıq və vərdislərindən danışılır. Müəlliflər dərslükdə müəllimin ünsiyyət modellərinin, rəhbərlik üslublarının, ayrı-ayrı qruplaşdırıb sistemli şərh etmişlər. Dərsliyin “Tərbiyənin metodları” adlı bölməsində tərbiyə üsullarının geniş izahına rast gəlirik. Müəlliflər əsərdə tərbiyə metodlarının sistemini, səciyyəsinə vermiş, metodları ayrı-ayrı sistemləşdirmiş, şərhini vermişlər. Dərslükdə “Ailə tərbiyəsinin nəzəri əsasları və texnologiyası” adlı bölməsində, ailədə övlad tərbiyəsi, ailə tərbiyəsinin prinsipləri, eyni zamanda, şagirdlərin tərbiyəsində ailə, məktəb, ictimaiyyətin birgə işi ilə bağlı məqamlara aydınlıq gətirilmişdir (4, s. 212).

Prof. A.N. Abbasovun “Ailə pedaqogikası” dərsliyində ailə və məişət məsələləri, ailə münasibətləri məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Əsərdə ailə tərbiyəsinin prinsipləri, metodları açılmış, ailənin tipləri, funksiyaları, xüsusiyyətləri problemlərinə toxunulmuşdur. Dərslük ailədə qarışıqlı münasibətlərin, uşaqların tərbiyəsinin düzgün qurulması, valideynlərin üzərinə düşən öhdəliklər və onların yerinə yetirilməsi ilə bağlı müstəsna əhəmiyyətə malik fikirlərlə əhatə olunmuşdur.

Prof. Ə.Ə. Ağayevin “Seçilmiş əsərlər”inin IV cildində şagirdlərə davranış normalarının aşılması ilə bağlı dəyərli fikirlər yer alır. Professor əsərdə gənc nəslin formalaşdırılması üçün məktəb və ailənin birgə işinin qurulmasının vacibliyi qeyd edir. Tərbiyə məsələlərində səmərəli nəticəyə nail olmaq üçün valideynlərə ən zəruri pedaqoji biliklərin verilməsinin vacib hesab edən müəllif, gənc analar üçün xalq universitetlərinin yaradılması fikrini irəli sürmüşdü.

Prof. H.Ə. Əlizadə və dos. R.M. Mahmudovanın “Sosial pedaqogika” dərsliyinin bütün fəsillərində demoqrafik problemlərin təlim prosesinə təsiri ilə bağlı bir sıra məqamlara toxunulmuşdur. Müəllim-şagird ünsiyyətindən bəhs edən X fəsildə əsas diqqət müəllimin üslubu məsələsinə yönəldilmişdir. Burada müəllimin avtoritar, liberal demokratik üslubları ayırd edilmişdir. Demokratik üslubun müəllim-şagird münasibətlərində optimal nəticə verməsi qeyd olunmuşdur. “Demokratik müəllimlər demoqrafik amillərin təsiri ilə ailədə yaranmış sosial inkişaf şəraitinin xüsusiyyətlərini öyrənir. Təlim-tərbiyə prosesində onların pedaqoji nəticələrini

müxtəlif yollarla nəzərə alırlar. Təcrübəli müəllimlər valideynlərə səmərəli pedaqoji məsləhətlər verir, şagirdlərlə fərdi söhbətlər keçirir, onları şagird özünüidarə orqanlarına cəlb edir, sosial fəallıqlarını artırır. Müəllim-şagird münasibətlərinin humanstlaşdırılməsini qabaqcıl müəllimlər tərbiyə işinin başlıca vasitəsi sayırlar” (2, s. 233).

“Avtoritar müəllimlərin (5%) təlim tərbiyə prosesində şagirdlərin ailəsində baş verən demoqrafik proseslər haqqında məlumat toplaya bilir və hətta öz pedaqoji təcrübələrində şagirdlərin davranış və rəftarlarında əmələ gələn dəyişikliklərin neqativ-demoqrafik təsirlərlə bağlı olduğunu başa düşürlər, lakin bu dəyişiklikləri pedaqoji yönümdə mənalandıranda həmin hadisələrə avtoritar münasibət nəticəsində pedaqoji məharət baxımından ciddi səhvlərə yol verirlər (2, s. 232). Göründüyü kimi, avtoritar üslubu seçən müəllimlər həm təlim, həm də tərbiyə prosesində neqativ hallara yol verilməsinə gətirib çıxarırlar. Lakin demokratik üslubu seçib, humanist münasibətdə olan müəllimlər təlim-tərbiyə prosesində səmərəli nəticə əldə edir, eyni zamanda, ailə-məktəb münasibətlərinin düzgün qurulmasına nail ola bilirlər.

Tədqiq etdiyimiz problemlə bağlı prof. H. Əlizadə, prof. Q. Abbasova, dos. R. Mahmudovanın “Təhsilin sosial-pedaqoji məsələləri” tədris vəsaitində dəyərli fikirlərə rast gəlmək olar. Vəsaitin IV fəslində sosial tərbiyə, çətin uşaqlarla iş, ailə həyatına hazırlıq ilə bağlı məsələlərə toxunulmuşdur. Eyni zamanda, əsərin bu hissəsində ailə tərbiyəsi, tərbiyə işində məktəbin rolu məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Əsərin problem baxımından önəmini artıran məqamı ondan ibarətdir ki, burada tam və natamam ailələrin şərh və həmçinin təlim-tərbiyə prosesində neqativ demoqrafik təsirlər problemi ilə bağlı dəyərli izahlar verilmişdir. Müəlliflər təlim prosesində neqativ demoqrafik təsirlərin aradan qaldırılması üçün dolayı təsir priyomlarından istifadənin effektivliyini qeyd edirlər. Lakin müəllimlər arasında bu üsula diqqətin lazımlıca olmaması və ya istifadəsində çətinlik çəkdiqləri səbəbindən təlim-tərbiyə prosesində neqativ demoqrafik təsirlərin azaldılmasına nail ola bilmədiqləri vurğulanır.

Prof. Q. Əzimovun “Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri” adlı 5 fəsildən ibarət

tədris vəsaitində uşaqların fərqli yaş dövrləri üçün xarakterik olan psixoloji xüsusiyyətlərini ətraflı şərh etmişdir. Müəllif hər yaş dövrünün xüsusiyyətlərinin izahını verərkən övlad-valideyn, şagird-müəllim münasibətləri haqqında da maraqlı fikirlər söyləmişdir. Belə ki, müəllif ünsiyyətə tələbatı artan yuxarı sinif şagirdlərinin müəllimlərlə əlaqə yaramağa marağının çoxalmasının onlar tərəfindən həvəslə qarşılanmadığını qeyd edir: “Böyük məktəblilər müəllimin pedaqoji ustalıqına xüsusi əhəmiyyət verirlər. Öz fənnini yaxşı bilən, şagirdləri öyrədən müəllimlərə xüsusi münasibət bəsləyirlər. Lakin müəllimlərin bir çoxu şagirdlərlə ünsiyyətə əhəmiyyət vermirlər. Müəllimlərin çoxu şagirdlərin yaxşı oxumasına çalışsalar da, onların fərdi xüsusiyyətlərini çox vaxt görmür, bu mühüm məsələyə psixoloq gözü ilə baxa bilmirlər. Müəllif yeniyetmə şagirdlərdə baş verən çətin və mürəkkəb məqamlara mahiyyət və məzmun baxımından münasibət bildirmiş, bu yaş dövrünün ziddiyyətli xüsusiyyətlərinin müəllim-şagird münasibətlərinin gərginləşməsi üçün zəmin rolunu oynaya biləcəyini vurğulamışdır.

Tədqiqat işimizlə bağlı nəzər yetirdiyimiz əsərlərdə problem baxımından dəyərli araşdırmalar öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdə ailə və ailədaxili münasibətlərin dinamikası, müxtəlif dövrlərə xas olan məktəb və müəllim anlayışı, müəllim-şagird münasibətləri, valideyn-məktəb əlaqəsi ilə bağlı dəyərli faktlar yer tutmuşdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, aparılan bütün bu araşdırmalara baxmayaraq, demoqrafik amillərin müəllim-şagird münasibətlərinə təsiri prosesi və onun aradan qaldırılması yolları konkret tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Problemin aktuallığı. Neqativ demoqrafik amillərin təlim-tərbiyə prosesinə təsiri mövzusu bütün dövrlərdə aktual sosial pedaqoji problemlərdən biridir. Problemin və onun işlənmə səviyyəsinin araşdırılması vacib məqamlardandır.

Problemin elmi yeniliyi. Neqativ demoqrafik amillərin təsirinə məruz qalan şagirdin inkişafı və formalaşması probleminin tarixi və müasir durumu xüsusi ilə qeyd edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə müəllimlər və valideynlər üçün yenilikçi ideyalara malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə, H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. / H.Ə. Əlizadə. -Bakı: Maarif, -1993, -201 s.
2. Əlizadə, H.Ə. Sosial Pədaqogika. / H.Ə. Əlizadə, R. M. Mahmudova -Bakı: Bakı nəşriyyatı, 2013, -368 s.
3. Abbasov, A.N. Ailə pədaqogikası: Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik / A.N. Abbasov. - Bakı: 2019.
4. Qasımova, L.N. Pədaqogika. / L.N. Qasımova, R.M. Mahmudova. -Bakı: Çəşioğlu, -2012, 371 s.
5. Makarenko, A. S. “Valideynlər üçün kitab” / A. S. Makarenko. -Bakı, Azərtədrisnəşr, -1964, -410 s.
6. Suxomlinski, V.A. Ürəyimi uşaqlara verirəm / V.A. Suxomlinski. -Bakı: Maarif, 1979, -324 s.
7. Tusi, N.X. Əxlaqi Nəşiri. / N.X. Tusi. -Bakı: Elm, -1989, -255 s.

E-mail: guneloruq@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. L.N. Qasımova,*
ped.elm.dok., prof. H. Ə. Əlizadə

Redaksiyaya daxil olub: 09.12.2022.